

MENORCA VISTA PELS HERNÀNDEZ

per JOAQUIMA COMAS DE CANDEL

Catedràtic de Geografia
de l'Institut Maragall

En la copiosa obra de mestre Pau Vila, concretament a les *Visions geogràfiques de Catalunya*, hi ha unes quantes pàgines dedicades a l'illa de Menorca. Van aparèixer primer a les planes del diari barceloní «La Publicitat» entre els anys 1929 i 1932, sota l'epígraf d'*Aspectes de Menorca*. «Paisatges de pedra», «es muntanyoles de l'illa», «Formatge de Maó» i «Caldereta de llagosta», són els títols d'aquests articles. Apart, en la bibliografia del nostre geògraf hi ha un treball més especialitzat, *Le climat de Minorque*, que figura a «Mélanges géographiques offerts au professeur Raoul Blanchard», de l'Institut de Géographie Alpine de la Universitat de Grenoble, de l'any 1932. En associarme a l'homenatge dedicat a Pau Vila he pensat que seria adient escriure quelcom sobre aquesta illa, que també merescué un dia la seva atenció.

Durant tota la primera meitat del segle XX, tothom que ha posat els peus a Maó, amb afanys d'investigació històrica o geogràfica, ha gaudit del guiatge d'un home senzill, però d'una gran valor científica i humana, màxim historiador i erudit de la Baleàrica Minor, com el calificà En Josep Pla: el senyor Francesc Hernández Sanz¹. Els nostres dies, el seu fill Joan és l'animador de totes les reunions d'aquestes especialitats i l'inspirador de quants hem desembarcat a l'illa amb un tema determinat a estudiar, o, simplement, l'informador d'un país que ha despertat tanta curiositat arreu del món. L'heretatge d'aquell

1. Nasqué a Maó, el 19 de juny de 1863 i traspasà també a Maó el 4 de març de 1949. Dotat d'una curiositat intel·lectual il·limitada, com ha dit Pla, dedicà a l'art el millor de la seva vida a Barcelona. Un bon dia retornà a «sa Roqueta» on estudià exhaustivament l'illa. Fou arqueòleg, historiador, geògraf i, fins i tot, assolí bona fama de dibuixant en les seves interpretacions de les bel·leses i riqueses arqueològiques menorquines. Fou l'ànima de l'Ateneu de Maó, de la seva «Revista de Menorca» i del seu Museu, on salvà moltes obres i fragments arqueològics. Fou també catedràtic i director de l'Institut, cronista de Maó, corresponent de la «Real Academia de la Historia» i d'altres entitats culturals i, àdhuc fon cònsul dels Països Baixos. La seva obra escrita depassa el centenar d'articles sobre temes locals, i destaca, sobretot, el seu *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*, premiat per l'Ateneu el 1906, i imprès per l'obra de Bernat Fàbregues Sorà, el primer que funcionà a Maó, el 1750, sota la dominació britànica.

gran patriarca que fou l'enyorat Francesc Hernández Sanz, historiador, geògraf, artista excepcional, ha estat equitativament distribuït entre dos dels seus fills: el més gran, En Joan, amb l'erudició sòlida del pare i la seva competència en temes històrics, ha heretat també aquella cordialitat i bonhomia que el converteix en ministre de relacions exteriors de Menorca; l'altre fill, En Francesc, més reconcentrat, ha aguditzat el seu sentiment artístic, i ens ha donat una interpretació dels paisatges i dels habitants, plena de vida i de realitat, que suara, pel que sembla, ha canviat per una orientació abstracta, la qualitat de la qual, com obra seva, és molt destacada.

En diferents visites a Menorca he tingut ocasió de conèixer-la sota l'aspecte geogràfic, etnogràfic i, àdhuc arqueològic. La bibliografia és tan abundant que tan sols parcialment he pogut reunir-la en d'altres treballs meus. Doncs bé, no es pot donar un pas sense haver trobat alguna mostra de l'activitat dels Hernández. Del pare, al qual ens hem referit en particular, hi ha nombrosos treballs sobre qualsevol tema que es pugui tractar: ha donat les primícies i una guia molt segura per a prosseguir el seu estudi. La part geogràfica del seu llibre no ha estat superada per cap de les obres de caràcter general que han aparegut després. La descripció dels monuments megalítics i dels materials de les arts mobiliars trobats en llurs jaciments, abans de llur saqueig i dispersió, ha estat continuada pel seu fill Joan ², i més tard per Josep M.ª Mascaró i Passarius, autor també de mapes molt detallats i que de tanta utilitat han estat per als meus estudis de Geografia humana. Finalment, En Francesc Hernández Mora, segon fill del gran historiador, ens n'ha donat una visió «molt antiga i molt moderna» a la vegada, que contribueix a descobrir l'espiritualitat enlairada d'aquells paisatges i d'aquells homes de la Balear Menor ³. En una gran part figuren en el seu llibre *Menorca, XX xilografies* (1934), molt alabat per la crítica.

Hem escollit uns quants gravats, que hem espigolat en l'obra molt extensa dels Hernández, conjunt iconogràfic d'altíssima qualitat, per tal de presentar amb breus comentaris nostres tot allò més essencial de la geografia, l'etnografia i l'arqueologia de Menorca, temes que ja havia encetat Pau Vila; amb alguns paràgrafs seus il·lustrarem també aquest treball nostre.

En un article anterior dedicat a la Geografia Humana hem descrit el marc geomorfològic de Menorca. L'altura culminant de l'illa és el Mont Toro (el

2. Joan Hernández Mora nasqué a Maó el 27 d'octubre de 1902; estudià batxillerat a l'Institut de Maó i es llicencià en Lletres a Barcelona, molt jove. Tot just llicenciat entrà de professor adjunt a l'Institut de Maó, on el 1954 guanyà la càtedra de Llengua i Literatura. Entre la seva immensa obra publicada destaca la seva col·laboració al diari «Menorca» i a la «Revista de Menorca» i els seus llibres, l'un dedicat als monuments megalítics (Maó, 1948) i el «Centenario Orfila» (Maó, 1953). Cal esmentar també la seva col·laboració amb l'Institut d'Estudis Catalans, sobretot, en la sessió extraordinària de la Institució Catalana d'Història Natural, feta a Maó l'abril de 1933. És membre corresponent de la «Real Academia de Bellas Artes de San Fernando», de Madrid.

3. Francesc Hernández Mora nasqué a Maó el 7 de març de 1905, on feu el batxillerat. Feu tres cursos de medicina a Barcelona, prosseguí a Madrid estudis d'odontòleg i conreà el dibuix fent il·lustracions per llibres de medicina dels Drs. Olivares, Cifuentes, Vital Aza, Carreras i altres, en el període 1925-30. Celebrà aviat exposicions a Maó (1925 i 1928), a Barcelona i a Girona; conreà també el dibuix topogràfic. El 1939 anà a viure a Maó i alternà la seva feina de director artístic d'unes fàbriques de bijuteria, amb la producció artística: cuirs repujats, gravats, pirogravats, escultura, art abstracte...

Tor dels àrabs), que assoleix tan sols 357 m. d'altitud. Encara que no pugui representar-se amb claredat el migrat relleu de l'illa al mapa 1:100.000, publicat per l'Estat Major, els terrenys antics de la seva meitat nord-oriental són fortament accidentats; pertanyen al Devonian i al Triàssic, amb cims més o menys arrodonits: són les muntanyoles de l'illa que, segons Pau Vila, presenten el paisatge menys menorquí de Menorca, amb alternança de conreus i garrigues; el verd fosc de pinedes i alzinars, el verd clar dels sembrats, el bigarrament de la brosta o la verdor gemada de les terres molles cobreix més o menys la rojor dels gresos i conglomerats triàssics, el blanc cendrós de les calcàries dolomítiques o la fosca grisor dels esquistos devonians. Llàstima que els dibuixos a la ploma d'Hernàndez Sanz no puguin traduir tota la gamma de tons del paisatge. Des de dalt del Toro⁴, pot copsar-se el contrast de totes aquestes coloraines amb la monotonia de la plataforma miocènica que cobreix la meitat sud-occidental; al cim, en un auster santuari és venerada la patrona de Menorca.

«*Illa del vent*» és el renom prou conegut de Menorca, per causa de la violència de la tramuntana, en oposició al d'«*Illa de la calma*» que hom donà a Mallorca, protegida i arcerada per la Serra. Corre el vent sense destorb per tota la plana propera a Ciutadella, la capital històrica de l'illa. Els arbres, vinculats per la tramuntana, senyalen l'acció del vent predominant. Parla Pau Vila: «Cette prédominance des vents impétueux, et particulièrement de la tramontane, a produit d'une manière bien typique, sur la plateforme si ouverte de l'île, la torsion vers le Midi de toute la végétation arborescente qui a pu résister. Les oliviers sauvages, avec leur branchage aiguisé vers le Sud, constituent comme un éparpillement de boussoles d'orientation».

També ha parlat el mestre il·lustre, en la seva ullada sobre el paisatge, de les cases de «blancor enlluernadora, sobre un graó de grogues arenisques miocèniques, que el sol matinal fa tornar rosses, en fort contrast amb la blavor de les aigües plàcides de la ria». En canvi, a les muntanyoles paleozoïques, d'esquistos foscos, llur tonalitat severa apaivaga la festosa juxtaposició ori-blava. Les terres de la plataforma miocènica «apareixen com engrael·lades en un quadriculat irregular de murs de pedra, veritables muralles per llur gruixària... De les terres encloses en aquests tancats, hom en diu *tanques*, i el mot és escaient i expressiu, perquè quan són destinades al bestiar... hom apareda les entrades i els closos resten convertits en tancat perfecte. Els homes hi entren o en surten per unes escales fetes de lloses encastades en els murs». Veiem aquestes tanques per tot arreu i Francesc Hernández Mora ens n'ha transmés uns magnífics boixos de «pareters», pagesos fent una tanca.

També ens fa fixar Pau Vila, que la humitat de l'aire, a les nits clares de primavera, es condensa sobre la terra freda i la cobreix de rosada, la «banyadura», com s'anomena al país. Aquest fenomen, que culmina quan manquen les pluges i les plantes pateixen sequedat, afavoreix la sembra i fins i tot

4. «... Un puig de 350 metres, el més alt de Menorca, que ja els sarraïns batejaren amb el nom de Torço és: "la muntanya sola", com encara avui se sol dir per terres aràbigues... Si ens és permès un apart, direm com és de dolbre sentir en boca dels fills de l'illa, que serveixen a parlar catalanesc ple de delicadeses, el desfigurament en la forma Toro, d'aquest molt venerable i ple de sentit: concepte gràvit de «poesia fòssil», com diria Balari i Jovany, l'escorcollador matiner de la toponímia catalana» (Pau Vila, *Paisatges de pedra*, «La Publicitat», Barcelona, 13 de desembre, 1929).

arriba a salvar collites. La humitat d'aquest origen, àdhuc la deguda a les pluges, ben sovint és compensada per l'acció dessecant de la tramuntana, que és una dificultat extraordinària per als conreus. En un altre treball he tractat eventualment del problema que la profunditat del nivell freàtic planteja a les explotacions agrícoles. Apart dels pous ordinaris i de les sínies on l'aigua es troba a menys fondària, des de l'increment de la població sota la dominació musulmana, calgué intentar un sistema d'extreure aigua no massa diferent del que encara és emprat en els oàsis africans. Resulta poc pràctic per l'excessiva llargada de la corda a emprar. La manca d'aigües superficials és deguda tant a la forta evaporació, la esmentada, com a la porositat del planell de gresos i molasses calcàries on les aigües s'escolen profundes. La solució adoptada —encara subsistent avui— fou el *pou de torn*, la corda del qual s'enrotlla a un torn d'eix vertical. El conegut filòleg menorquí, En Francesc de Borja Moll, ha publicat la nomenclatura de les peces d'aquesta mena de pous. La corda —de vegades de més de 50 m. de llargada— du una galleda a cada cap. Per mitjà de dues corrioles, els dos recipients penetren alternativament al pou: en fer girar el torn, una de les galledes puja plena, i l'altra baixa, tot fent de contrapès. El torn és mogut per un ase, amb els ulls tapats, com a les sínies, i hom el fa rodar alternativament en un sentit o altre, segons la galleda que calgui omplir. Els antecedents d'aquest mecanisme hidràulic primitiu poden remuntarse en els de les estepes d'Àsia Central, on els tàrtars de Kuluma i de Kara-Ussu encara l'empren, donades les circumstàncies adverses semblants.

El vent, per contra, podria ésser aprofitat per a moure els molins, tant freqüents altre temps a les Illes, i, sobretot, a Menorca, la clàssica «illa del vent». Els dies de tramuntana, però, quan bufa amb violència màxima, els molins perdien l'aparellatge de les veles, les quals havien d'ésser retirades. La generalització de fonts d'energia més modernes, com a tot arreu, ha fet desaparèixer els molins de vent. Jo encara n'he vist de tradicionals a Ciutadella, al bell mig de la ciutat, i entrant a Sant Lluís. En Sanchis Guarnier ha publicat un treball ben documentat sobre la nomenclatura complexa que les peces d'aquests molins tenen en la nostra llengua.

Vists els paisatges naturals, cal deturar-se en els urbans, tan característics de Menorca. Hem de renunciar a exposar el que fa referència a l'urbanisme, sobre el qual ja hem parlat en altres llocs i que cal no oblidar davant l'expansió que experimenten els nuclis habitats per la pressió del turisme. Ens limitarem a comentar dues perspectives urbanes, una de Maó, l'altra de Ciutadella, les capitals menorquines d'ara i d'abans de la dominació anglesa, respectivament. Ambdues són basades en il·lustracions originals d'En Hernández Mora. La primera, feta de l'interior d'una cambra, mostra per la finestra oberta —potser de guillotina— el bastió de Sant Roc, darrer vestigi de les muralles bastides a Maó poc després de la conquesta de l'illa per Amfós III, el 1287. Heus ací les restes del recinte que defensà el nucli urbà del millor port de la Mediterrània, que la clarividència d'una nació de mariners com Anglaterra elevà el 1722 a la categoria de capital de l'illa, en detriment de Ciutadella, residència de la noblesa, del clergat i de tots els elements desafectes a l'ocupació britànica, fet tan important com les raons estratègiques des d'un punt de vista geopolític. De Ciutadella, la ciutat dels senyors, podem veure l'aspecte de la plaça d'Espanya, amb els seus porxos característics, «ses voltes».

L'escenari dels dos gravats dóna una bona idea de l'ambient, només hi manca la blavor del cel insular en tot temps. El mateix artista ha aconseguit de fixar d'altres perspectives urbanes, meravelloses, com la dels palaus dels senyors de Ciutadella, que hi ha a la portada del llibre de Plàcid Marquès.

També amb veritable delicadesa N'Hernández Mora ha traduït en els seus boixos tipus representatius dels habitants de Menorca. Cal veure una mostra dels seus gravats. La pagesa —sa madona— que deixa la casa predial, al fons de l'escena, per tal d'anar a mercat, amb el seu «aHot» en braç; duu rebosillo, la mantellina balear i es protegeix el cap amb capell d' ampla volada, emprat fins fa ben poc en els «llocs» de l'interior. Contrasta amb la figura elegant d'una senyora de lloc, que, en comptes de capell, es protegeix del sol amb una ombrella que sosté graciosament; al fons té la vila, amb dos molins de vent i una església, Santa Maria de Maó o la catedral de Ciutadella?

Altres gravats reflecteixen l'ambient rural. El «pareter» que abasta les pedres per tal de construir una tanca. «Les terres d'aquells rodals —diu En Pau Vila— apareixen com engruellades en un quadriculat de murs de pedra... És un laberint que ofega els camins i amaga les escasses mates d'ullastres, única fronda arbòria d'aquest pedregar... Des de fa mil·lenis l'home treballa a despedregar l'illa. La pedra era el seu enemic, i ell n'ha fet el seu adjutori. Amb un treball aferrissat l'ha adaptada al conreu i al paisatge i, content d'ell, manyagement, l'anomena «sa Roqueta».

Una pagesa fent mantega, evocadora de la riquesa ramadera de l'illa, de la que tracta En Pau Vila en el seu article «Formatge de Maó» (*La Publicitat*, 24-XII-1929): «Amb tot, malgrat la pedra i la poca aigua, Menorca és una illa ramadera, però ramadera de secà. I perquè no li manqui cap caire pecuari, afegeix a l'exportació del bestiar la de la llana, en una mitjana de 50.000 quilos anuals, i el que és més sorprenent, embarca formatge de Maó. La seva anomenada ve de lluny, ja que, ultra enviar-ne, com hem vist, a Barcelona, el segle XVI, cent anys abans, segons Capmany, ja se n'embarcava cap a Itàlia»... En altre lloc diu: «són moltes, però, les pagesies que tenen de vuit a deu vaques i una cinquantena d'ovelles, i aquesta densitat de bestiar explica que una illa rocosa i semi-estepària produeixi anualment una mitjana de 400.000 quilos de formatge».

Ja ho deïem abans, els gravats de N'Hernández Mora tenen una qualitat «molt antiga i molt moderna»; amb un estil actual són els mateixos tipus, o bastant semblants, que el pintor italià Giuseppe Chiesa i els seus fills plasmaron en llurs aquarel·les durant la primera dominació britànica, i que hom pot admirar a la col·lecció Hernández Sanz, dipositada al Museu de l'Ateneu de Maó. Retrats de les famílies patrícies de Ciutadella, conservats encara en llurs cases pairals; els temes que els Chiesa ens han deixat són com reportatges gràfics de la seva època, com ha dit l'escriptor menorquí Màrius Verdguer. A la «Casita del Príncipe» a El Escorial, i en d'altres possessions reials, hom pot admirar també obres del pintor valencià Marian Salvador de Maella, probablement inspirades en aquarel·les de Chiesa, que són paisatges de gran valor històric, com el que mostra la rendició anglesa el 1782 al duc de Crillon; o el del desembarcament de les tropes espanyoles a Cala Mesquida; o el de la vista del castell de Sant Felip, a l'entrada del port de Maó.

Els monuments megalítics, dels quals En Joan Hernández Mora ens n'ha

donat un índex molt complert, i que darrerament ha descrit En Josep Mas-caró Passarius, són per llur nombre i emplaçament una conseqüència de la constitució litològica de l'illa. Ja ho férem constar en d'altres treballs nostres (1950 i 1954). També En Pau Vila, però, ens diu: «La majoria d'aquestes construccions funeràries primitives es troben situades sobre la plataforma miocènica. De manera que sobre els 350 quilòmetres quadrats que aproximadament pot tenir aquesta, s'hi compten, més o menys ben conservats, 154 talaiots, 21 navetes, 14 taules i circs, i, en canvi, no passen de mitja dotzena de monuments megalítics a l'altre meitat de l'illa. Arreu d'aquella porció rocosa i planejant, que evoca les *hammades* sahàriques, el paisatge és dominat per aquestes construccions pètries d'art ciclòpic». I, en un altre lloc del seu treball, ens confirma: «Els pobladors prehistòrics començaren a breugar amb la pedra. La civilització megalítica, tenint a dojo la primera matèria amb la facilitat d'arrencar-la i tallar-la, s'hi trobà com enlloc afavorida. Per aixó prengué un caràcter monumental no gens comú, i es manifestà en una varietat de formes extraordinària. Ací els dòlmens són substituïts pels *talaiots* i *navetes*; els cromlecs pels *circs*; els menhirs per *taules*. Les grans grans lloses hi són emprades pròdigament; hom diria que aquests monuments només eren bastits per desempedrar la terra» (de «Paisatges de pedra»).

Farem abstracció de les visions de conjunt d'aquests monuments impressionants, tan coneguts per llur aparició a revistes, reportatges i fullets turístics. N'Hernàndez Sanz en dóna mostra abundosa en els seus llibres i àdhuc dibuixos seus surten a l'obra *Die Balearen*, de l'Arxiduc d'Àustria, Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena, «s'Arxiduc». El mateix polígraf menorquí fou dels primers en dibuixar algunes plantes i alçats d'aquests monuments. També s'ocupà de restes arqueològiques de tota mena, i dels estris prehistòrics trobats a llur proximitat. Volgué d'aquesta manera esbandir tantes i tantes llegendes i supersticions absurdes, amb el criteri actualitzat, format al costat d'especialistes d'història de l'home primitiu. El seu fill Joan, en el curs d'Arqueologia i Monuments Megalítics —celebrat a Maó del 6 al 9 de juny de 1949— publicà un volum dedicat a aitals manifestacions de l'època eneolítica. Molts gravats il·lustren el llibre, del qual diu el seu prologuista, Dr. F. Aristoy, que «ha portat a terme aquest treball amb tota meticulositat i rigorisme científic, dins dels límits imposats sota l'aspecte descriptiu». Hi apareixen representacions de les plantes i talls longitudinals d'alguns monuments megalítics (cova artificial de Son Bou, cova Sa Presó de Cales Coves, cova de Torraixa de l'Amo En Pere, taules de sa Torre d'En Gaumés i de Talatí de Dalt i del seu recinte, naveta de Torrellissà Vell, etc.).

La cultura eneolítica, per les reiterades invasions de l'illa i per la rapinya continuada en els jaciments menorquins, no ens ha deixat més que una mi-grada representació d'aquella esplendorosa civilització, de la importància de la qual ens donen fe els grans monuments. Gràcies a la diligència d'En Hernàndez Sanz, disposem d'alguns dibuixos de figuretes de bronze de les col·leccions Vives Escudero —catedràtic a la Universitat de Madrid— i Pons i Soler —arqueòleg insular—. Recollí també d'altres peces que no corresponen a la cultura talaiòtica (vas xipriota i hidria del segle IV, de la col·lecció Ramis). Moltes d'aquestes peces valuoses són avui en el museu de l'Ateneu i en el Museu Arqueològic de la ciutat, organitzat per Na Maria Lluïsa Serra, que

traspassà quan encara hom esperava d'ella grans coses, per la seva preparació i pel seu entusiasme. Al museu de l'Ateneu destaquen les destrals de bronze de la col·lecció Pons i Soler, estudiades pel professor francès Cartailhac, un molí i una àmfora romans, i els *amolons*, tan freqüents en torn dels megàlits i arreu dels camps menorquins. Aprofitem l'ocasió per fer constar la disminució d'aquestes pedres, utilitzades per a moldre gra, ja sigui perquè han estat emprades per a aixecar parets, ja sigui perquè han sortit de l'illa a ampliar col·leccions foranes.

Completa aquesta visió la menció a la ceràmica menorquina, una de tipus primitiu —com el «vas de doble fons» estudiat per Colominas Roca), altra fenícia, grega, romana o àrab. Vives Escudero, que tractà d'aquests fets abans que Colominas, n'ha deixat col·leccions interessants al Museu Arqueològic de Maó. Cal no oblidar, en fi, la ceràmica pintada de Menorca, sobre la qual treballà el professor Julio Martínez i Santaolalla, de la Universitat de Madrid, els estudis del qual foren prosseguits per Miss Murray, sobre exemplars procedents de les excavacions de Trepucó i sa Torreta, i per Flaquer i Fàbregues, sobre els de sa Torre d'En Gaumés.

Hem començat aquestes ratlles amb l'exposició de la contribució d'En Francesc Hernández Sanz a la geografia menorquina; cal completar la visió comentant la riquesa del vestit i de les arts sumptuàries a Menorca. Del vestit de la dona menorquina ens dona idea la contemplació dels boixos d'En Francesc Hernández Mora. A l'escola graduada de Maó —que dirigí Maria Sanz, esposa d'En Joan Hernández Mora —hi ha unes nines vestides de menorquina, que podrien ésser l'inici d'un museu etnogràfic. Destaquen tot d'una certes analogies amb la indumentària mallorquina (i amb l'eivissenca, conservada fins avui): cosset amb mànigues molt llargues i arrapades al braç, tancades per la banda de fora per una gran botonadura d'argent o d'or, i, fins i tot, amb pedres precioses, que hom es treia quan duia dol i eren substituïdes per un cordó de seda negra. Les minyones i les dones que treballaven duïen les mànigues arremangades fins a mig braç, amb la roba interior blanca (*sa cota*) a la vista. Faldilla no massa llarga i plegada per aparentar major amplària, devantal indispensable, mitges de seda i sabates molt escotades i de taló alt, model que ha subsistit en la manufactura sabatera, tan pròspera al país. Les robes depenien de la posició social i econòmica de la dona: seda, domàs, cretona o cotó. La peça més característica era el «rebosillo», de forma de semicercle de metre i mig de diàmetre, que també era de robes diferents i podia guarnir-se amb brodats d'or i de puntes; sota el rebosillo duïen una peça igual, però de roba blanca. El rebosillo, cordat sota la barba, s'adaptava perfectament formant un marc en torn de la cara i per darrera arribava fins a mitja esquena. Aquesta peça, que a Hernández Sanz li recorda la que duïen les dames de la cort de Carles V i de Felip II i que fou substituïda per la mantellina, és d'origen molt antic.

Els homes, en canvi, mostres dels quals surten a les pintures de Chiesa, tant de tipus populars com de senyors de Ciutadella, anaven vestits molt semblantment als d'altres indrets del Països Catalans.

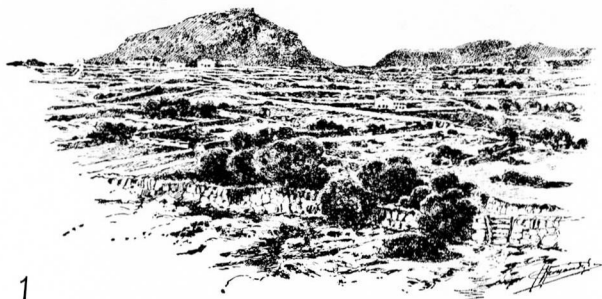
Els dies de festa, com les dones eivissenques, les menorquines es posaven un collar d'or o de perles, llarg fins al pit, amb una creu o amb un medalló. Solien dur també qualque agulla amb un medalló o una miniatura amb el pare o el marit, anells bons, que cobrien els dits i rosaris a les mans. Altre

estudi mereixerien les cerimònies religioses i civils, i els costums casolans i quotidians; la filosa era l'estri casolà, guarnit de manera original, i la rebia la núvia de la seva sogra com a símbol del treball femení.

La vida corporativa era molt reglamentada, i Chiesa ens n'ha deixat aquarel·les nombroses, tant dels jurats de la universitat de Maó —l'ajuntament—, com dels verguers o massers, la institució dels quals és del segle XV, com d'altres tipus locals. Encara avui, a Maó, els massers llueixen la «gramalla» i massa de plata. Fins fa ben poc, foren conservats els edificis de les velles universitats, de les ciutats i viles de l'Illa, amb llurs escuts d'armes, memòria dels quals ens n'ha deixat Hernández Sanz en els seus dibuixos. Els escuts es repeteixen a les claus de «ses voltes» de Ciutadella, en el relligat del llibre de privilegis, en el segell de cera dels documents oficials... Molts escuts de pedra són avui als museus i d'aquesta manera s'han salvat de la destrucció.

BIBLIOGRAFIA

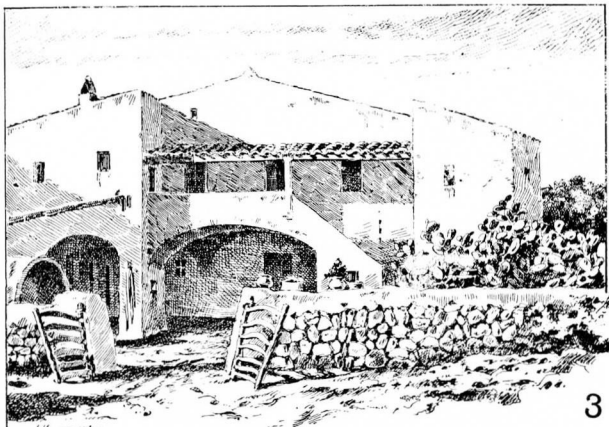
- COMAS de CANDEL, Joaquima: *Don Francisco Hernández Sanz*, «Estudios Geográficos», Madrid, noviembre 1949, n.º 37, pp. 722-723.
- COMAS de CANDEL, Joaquima: *El pou de torn, primitiva màquina agrícola de Menorca*, «Miscel·lània Fontseré», Barcelona, ed. Gustau Gili, 1961; 3 figs.
- COMAS de CANDEL, Joaquima: *L'île de Minorque, essai de Géographie humaine*, «Bulletin de la Société Languedocienne de Géographie», XXI, 1950; 40 pp. i 8. figs. Resum de l'obra que guanyà el 3.º premi Jaume I, de l'Institut d'Estudis Catalans.
- COMAS de CANDEL, Joaquima: *Menorca, avanzada del solar hispánico*, «Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural»; homenaje a don Eduardo Hernández Pacheco, 1954; pp. 193-213. Reproduit a «Monografías Menorquinas», Ciutadella, 1956, n.º 28.
- HERNÁNDEZ MORA, Francesc: *Menorca, XX xilografies*, Maó, 1934.
- HERNÁNDEZ MORA, Joan: *Menorca prehistórica. Notas descriptivas*, «Revista de Menorca», Maó, 1948; pp. 245-330 i un mapa.
- HERNÁNDEZ SANZ, Francisco: *Compendio de Geografía e Historia de la isla de Menorca*, Mahón, 1908; 250 pp. i un centenar de gravats.
- MARQUÉS, Plácido: *Ciudadela señorial*, «Panorama Balear», Palma de Mallorca, 1952, n.º 14.
- MASCARÓ PASSARIUS, Josep i altres: *Talaiots*, «Corpus de toponimia de Mallorca», Palma de Mallorca, 1966-67, T.V., pp. 2.195-2.390.
- PLA, Josep: *Un gran menorquí*, «Diario de Barcelona», Barcelona, 17 de març, 1949.
- SANCHIS GUARNER, Manuel: *Els molins de vent de Mallorca*, «Biblioteca folklòrica Barcino», Barcelona, 1955, n.º 11.
- VERDACUER, Màrius: *La dominación británica en Menorca*, «Panorama Balear», Palma de Mallorca, 1952, n.º 8.
- VILA, Pau: *Le climat de Minorque*, «Mélanges offerts à Raoul Blanchard», Grenoble, 1932; páginas 643-651.
- VILA, Pau: *Visions geográfiques de Catalunya*, Barcelona, ed. Barcino, 1963; vol. II, páginas 281-301.

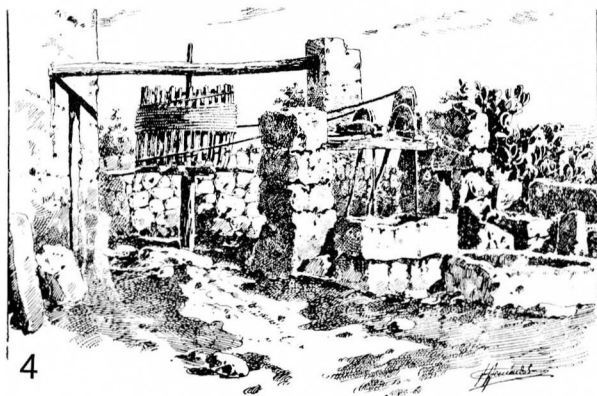
1

2

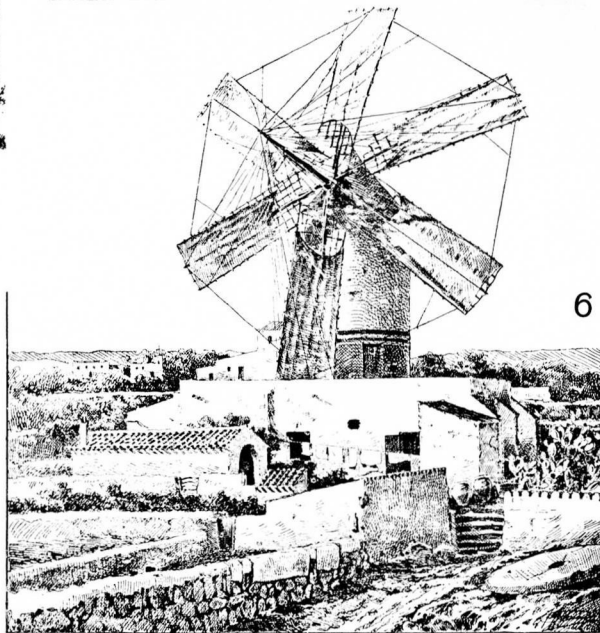
3

4

5

6

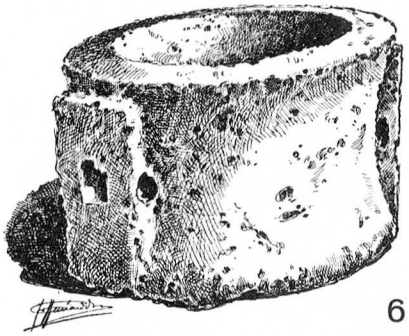
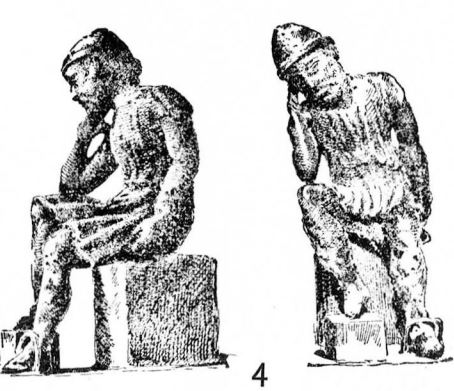
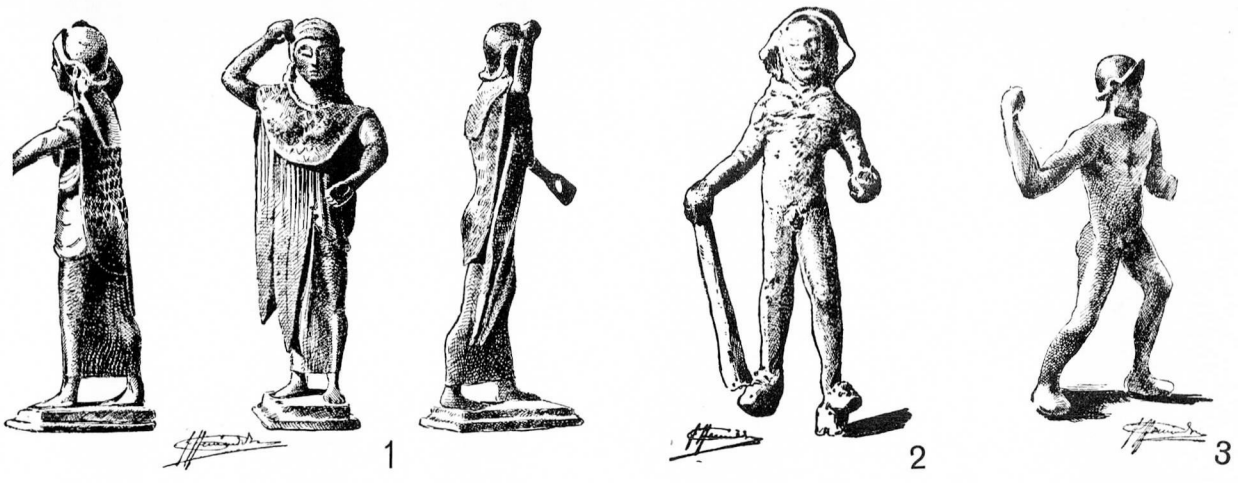
MENORCA

EL PAÍS: 1, Mont Toro (el Tor dels àrabs), punt culminant de l'illa; 2, ullastres, amb el tronc i el brancam vinclats per la tramuntana; 3, casa predial; 4, pou de torn; 5, estampa de la Verge de Mont Toro, patrona de Menorca; 6, molí de vent, a Sant Lluís. (Els originals dels nùms. 1, 2, 3, 4 i 6 foren dibuixats pel Sr. Francesc Hernández Sanz; el del nùms. 5, gravat en boix pel seu fill En Francesc Hernández Mora.)

MENORCA

ELS HABITANTS: Pagesa tornant del mercat, senyora de lloc, manobre construint una tanca i pagesa fabricant mantega. (Reproducció de gravats en boix per Francesc Hernández Mora.)

MENORCA

ARQUEOLOGIA: Figures en bronze, representatives de Minerva (1), de la col·lecció Vives Escudero; 2, id. de Hércules (col·lecció Ramis, després en la de Vives Escudero); 3, id. de Mart, del segle II, trobada al predi Biniatram (col·lecció Vives Escudero); 4, potser representa a Ulisses (col·lecció Ponç Soler); 5, id. de un atleta fent una cursa, trobada a Rafal del Toro (col·lecció Vives Escudero); 6, restes d'un molí (Museu de l'Ateneu de Maó); 7, ànfora romana (Museu de l'Ateneu de Maó); 8, vas xipriota (col·lecció Ramis); 9, hidria del segle IV (col·lecció Ramis). (Dibuixos a ploma pel Sr. Francesc Hernández Sanz.)

MENORCA

ARTS SUMPTUÀRIES, HERÀLDICA: 1, creu pectoral per a lluir les noies en les festes, d'or i rubís; 2, maça i cullera d'argent de l'Ajuntament de Maó; 3, filosa de núvia; 4, armes de Ciutadella (clau de volta de la Seu d'aquesta ciutat); 5, armes de Maó (clau de l'altar major de Sant Antoni); 6, armes de Maó (al llibre de Privilegis, del 1614); 7, armes d'Alaior (del segle XVII); 8, armes de Marçadal (del segle XVIII, a una làpida de la façana de l'Ajuntament); 9, segell en cera de la Universitat; 10, armes de Maó (al pòrtic de l'Ajuntament).

(Dibuixos a la ploma del Sr. Francesc Hernández Sanz.)